§ 32. ҠАРАҺАҠАЛ – БАЙБУЛАТ СОЛТАН ХӘРӘКӘТЕ

Һәр төрлө вәхши саралар ҡулланыуға ҡарамаҫтан, азатлыҡ хәрәкәте туҡталманы. Рустар, Төркиә – Иран һуғышынан файҙаланып, 1736 йылда Аҙаҡ ҡалаһын яуланы һәм маршал Миних Ҡырымдағы Баҡсаһарайҙы баҫып алып, емерҙе һәм үртәне. Ҡырым ханы рустарҙы үҙ мәмләкәтенән ҡыуып сығара алды. Ошо айҡанлы көнсығыш төрктәр араһында руска ҡаршы өгөт тарала. Соловьев былай тип яҙа: «1738 йылда тынғыһыҙ башҡорттар яңынан ҡуҙғалды һәм Рәсәйгә тоғро

ҡалған мосолмандарҙың ауылдарын үртәне. Петербург хөкүмәте Татищевҡа әмер ебәрҙе. Төркиә хөкүмәте ҡырғыҙ-ҡаҙаҡтарға илселәр ебәргән һәм һәр тарафта сауҙа менән йөрөгән Ҡазан татарҙары ла диҡҡәткә лайыҡлы. Һеҙ ҙә уларға иғтибар итегеҙ». Татищев: «Был илселәр Әстрхан һәм Яйыҡ юлы менән киткәндәрҙер, ә хаттарҙы Ҡазан һәм Өфө татарҙары аша ебәргәндәрҙер, улар Дон тарафында ла казактар араһында ерләшкән, сауҙа менән мәшғүлдәр, тикшереп тороу мөмкин түгел», – тип яуап биргән[293]. Соловьев тағы шуны ла яҙа: «Башҡорттар, бер үҙҙәре русҡа ҡаршы тора алмаясаҡтарын аңлап, ҡаҙаҡ ханы Әбелхәйергә мөрәжәғәт итте һәм уны үҙҙәренең етәксеһе тип таныуын белдерҙе. Әбелхәйер ҙә быға ҡыуанып, башҡорт ҡыҙына өйләнде. Рәсәйгә ҡаршы дошмандарса хәрәкәт итә башланы һәм Ырымбур (Орск нығытмаһы) ҡалаһына яҡынлап, үҙ янына боласы башҡорттарҙы тупланы һәм Рәсәйгә итәғәт иткән башҡорттарҙың малын тартып алып, штраф түләтте. Ырымбур нығытмаһы башлығы майор Останков, ханға кеше ебәреп, боласылар һүҙенә ҡарап, Рәсәйгә тоғро кешеләрҙе яфалама, тип әйттергән. Әбелхәйер быға асыулана һәм, ҡылысын ҡынынан һурып: «Был ҡала минеке, минең өсөн төҙөлгән. Тыңламаған кешенең башын киҫәсәкмен», – тигән. Татищев императрицаға «тағы ла бола башланды» тип хәбәр иткәндә, Ҡараһаҡал исемле бер етәксе ҡулы аҫтындағы хәрәкәт башланғайны.

Ырымбур тирәһен айырым бер өлкәгә әүерелдереп, вәлилек хоҡуғы һәм ҡеүәтле ғәскәр биреп, бер генералды «экспедиция башлығы» итеп тәғәйенләнеләр. 1739 йылдың 17 июнендә был эшкә сиктән тыш яуыз һәм залим рус кенәзе Василий Урусов билдәләнде. Сығышы буйынса ул XVI быуатта көньяҡ Башҡортостанда идара иткән нуғай бейе Урус мырҙа нәҫеленән. Күренекле ата-олаталары рус дошманы булып, Бохара һәм Себер хандары менән берлектә рустарға ҡаршы актив сәйәсәт алып барҙы. Улар хеҙмәтенә инеп суҡынған улдары нәҫеленән килгән Василий Урусов иһә ҡартатаһы мосолманлыҡ файҙаһына күрһәткән ғәйрәтлеккә тиң фанатизм менән русҡа хеҙмәт

итте. Ул Ырымбур нығытмаһын Үр йылғаһы тамағынан Һаҡмар йылғаһы тамағына күсерҙе. Үр йылғаһында әүәле төҙөлгән нығытма бынан кире русса «Орск» тип аталды. Ҡаҙаҡ төрктәре уны «Тал ҡала» тип атай ине. Кенәз Урусов был яңы Ырымбур менән Орск, Орск менән ул ваҡыт Верхнеяицк (императрица Екатерина II-нән һуң Верхнеуральск) тип аталған ҡала араһында төрлө нығытмалар төҙөргә, унан башҡа Уй һәм Тубыл йылғалары буйында бер нисә ҡала һәм нығытма бина итергә, башҡорттар менән ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ араһында аралашыу юлдарын тамам киҫергә бойороҡ алды. Ул был сараларҙы башҡорттар ҡаршылыҡ күрһәткән хәлдә лә бөтә ныҡышмалылыҡ менән тормошҡа ашырасаҡ ине.

Урусовҡа Башҡортостандың эске эштәре менән идара иткәндә лә тулыһынса рус мәнфәғәтен яҡлау сәйәсәтен үткәрергә бойорола. Башҡорт улустарында идара иткән бейҙәрҙе бынан һуң боронғо бейҙәр нәҫеленән булғандар иҫәбенән билдәләү тыйыла. Артабан был вазифаға гел Рәсәй хөкүмәте ихтыярына ыңғай ҡараған шәхестәрҙе генә тәғәйенләп раҫлар булалар[294]. Урусов Рәсәй хөкүмәте ҡөҙрәтен күрһәтеү маҡсатында башҡорт етәкселәре араһынан элек ғәфү ителгән заттарҙы, шул иҫәптән Йыһанғол, Уразай һәм Юлдаш мулла исемле бейҙәрҙе 1739 йылдың 20 авгусында башҡорт күренеклеләрен бергә йыйып, уларҙың күҙ алдында язалаясағы хаҡында иғлан итте. Шулай уҡ Соймонов тигән генерал башҡорттар араһында баш күтәреүсе даирәләрҙе ҡурҡытыу өсөн халыҡҡа бик күп золомлоҡ эшләне. Ҡарт Алдар тарханды тотоп, Минзәләгә алып килеп язаланы.

Ниһайәт, 1740 йылдың март айында Ҡараһаҡал етәкселегендә ҙур күтәрелеш башланды. Ҡараһаҡалдың кем булыуын рус тарихсылары асыҡлай алманы. Сөнки улар үҙҙәрендәге сығанаҡтарҙан ғына файҙалана. Хәлбүки, был заттың кем булыуын Бабажан Манғыттың тарихи әҫәренән һәм башҡорт, ҡарағалпаҡ шәжәрәләренән асыҡларға мөмкин. Ҡараһаҡал – ҡарағалпаҡ ҡәбиләләре араһында үҙаллылыҡты яҡлаған Күсем хан нәҫеленең һуңғы принц-

тарынан береһе. Исеме – Байбулат (йәиһә Бейбулат) солтан. Күсемдән һуң мөһим роль уйнаған Дәүләтгәрәйҙең ейәне Хәсән солтан бине Ишем Чувектең улы. Туғаны Ишем солтан да ҡарағалпаҡ ханы булараҡ мәғлүм, уның улы, Шәйбәк солтандың әсәһе Ғәйшә ханым тарафынан тәрбиә ителеп, һуңынан Солтангәрәй исеме менән билдәле була. Байбулаттың бер ваҡыт Ургенч вәлийе булып торған атаһы Хәсән солтан оҙаҡ ваҡыт ҡалмаҡ хандарының идара үҙәгендә (ихтимал, аманат сифатында) йәшәгәнлектән, Байбулат та бәләкәй саҡтан ҡалмаҡ телен әсә теле кеүек белгән һәм шуға күрә үҙен ҡалмаҡ принцы тип тә күрһәтер булған. Ул ислам ғилемдәрен йәштән өйрәнә, һуңыраҡ Дағстанға, Ҡырымға, Истанбулға бара һәм унан ҡайтышлай Кубань нуғайҙары араһында ҡала. «Абыҙ», йәғни «хафиз» ҡиәфәтендә Башҡортостанға килеп, Себер юлы башҡорттарына үҙенең кем булыуын аңғарта. Һуңыраҡ Миңлеғол исеме менән Нуғай юлы башҡорттары янына килә һәм ҡайтанан Себер юлы башҡорттары янына китә. Урта Йөҙ ҡаҙаҡ хандары менән мөнәсәбәт урынлаштырып, рустарға ҡаршы баш күтәреү хәрәкәтен киңерәк йәйелдереү менән шөғөлләнә. Соловьев был зат хаҡында түбәндәгеләрҙе яҙа: «Кенәз Урусов 1740 йылдың март айында «Себер юлы башҡорттары араһында бер етәксе килеп сыҡты. Бер мәғлүмәткә ҡарағанда, ул төрөк (йәғни Төркиәнән) имеш, икенсе мәғлүмәткә күрә, Кубандан Гәрәй солтан (йәғни Кубандағы Ҡырым хандары нәҫеленән сыҡҡан принц) имеш. Ҡушамат исеме – Ҡараһаҡал. 8 200 ғәскәрем бар, тип һүҙ тараҡҡан. Кубань йылғаһында (төньяҡ Кавказда) йәшәй, ләкин боронғо асыл ватаны Башҡортостан. Хәҙер үҙ йортон рус ҡулынан азат итергә теләй. Йортоноң рустар тарафынан таланыуын ишеткәс, 8 000 Кубань ғәскәре (йәғни нуғайҙар һәм башҡа Кубань мосолмандары), 2 000 ҡалмаҡ һәм 500 ҡырғыҙ менән Башҡортостанға килгән һәм был ғәскәрҙе хәҙерге Эмба (Жим) йылғаһында ҡалдырып, үҙе Себер юлы башҡорттарына барған, һәм башҡорттар уны хан тип иғлан иткән»[295] тип хәбәр иткән».

Апрель айында вәли Урусов ошолай ти: «Ҡараһаҡалға ҡаршы ебәргән көстәребеҙ бер эш тә ҡыра алманы. Ул һаман ҡеүәтләнеү өҫтөндә. Башҡорт илбаҫарҙарынан Алан Йыһанғол исемле бер башлыҡтарын тотоп алғайныҡ, ул иһә Ҡараһаҡалдың Кубандан булмай, Нуғай юлы башҡорттарынан булып, унда йорто, әсәһе, ҡатыны һәм балалары барлығын һөйләне». Шул уҡ Урусов июнь айында түбәндәгеләрҙе яҙа: «Ҡараһаҡал, ҡеүәтле рус ғәскәре килеүен күргәс, башҡорттарҙың тулыһынса еңелеүенән ҡурҡып, Яйыҡ йылғаһының арғы яғындағы далаларға сигенде. Полковник Павлуцкий уны Тубыл йылғаһына тиклем эҙәрләп, бер нисә тапҡыр һөжүм итеп еңде. Ләкин артабан ҡыуа алманы». Ә июль айында Урусов былай тип яҙа: «Ҡараһаҡал менән тарафдарҙарын ҡыуалайбыҙ һәм язалайбыҙ. Ҡараһаҡал үҙе ҡырғыҙҙар араһында. 170 кешенең башын киҫтек. 1 862-һен әсир алдыҡ, 1 735 кешене Балтик диңгеҙе ярына һөргөнгә ебәрҙек. 107 башҡорт ауылын үртәнек».

Ҡараһаҡалды Урта Йөҙ ҡаҙаҡ хандары Абылай менән Барак хандар һәйбәт ҡаршылай. Ҡаҙаҡтар менән Алтай төрктәре уны Шуна батыр исеме менән таныған. Ҡаҙаҡтар иһә уға «Ҡара хан» тигән ҡушамат биргән. Урта Йөҙ ҡаҙаҡ бейҙәре Найман Ҡабаҡбай батыр менән Арғын Ҡаракиҫек ҡәбиләһенән Ҡазыбәк бей уға ҙур хөрмәт күрһәтте, һәм Кирей Найман ырыуынан 2 000 ғәскәр уның ҡарамағына бирелде.

Был һан ырыуҙың ғаилә иҫәбенә бик яҡшы тап килә. Йәғни Найман ҡәбиләһенең 2 000 ғәскәр туплай алырлыҡ бер тармағы Ҡараһаҡалға арпалыҡ* сифатында бирелгән. Ҡалмаҡ ханы Галдан Цэрэн һәм рустар Ҡараһаҡал менән Барак хан араһын боҙорға тырышты һәм, ниһайәт, ниәтенә иреште. Ҡараһаҡал иһә яҡындары менән Абылай ханға буйһонған Ҡаракиҫек ҡәбиләһенең рәйесе Ҡазбәк бей янына китә. 1749 йылдың 30 июнендә Себерҙәге рус вәлийенә килгән рапортта Ҡараһаҡалдың 2 ай әүәл, йәғни апрель

* Һүҙҙең мәғәнәһе аныҡ түгел, бәлки, «биләмә» тигәнде аңлаталыр. (*Ә. Ю.*)

айында, ошо Ҡазбәк бей янында үҙ әжәле менән донъя ҡуйыуы хаҡында хәбәр ителгән[296].

Ҡаҙаҡтар менән алтайҙар Ҡараһаҡалды ҡалмаҡ ханы Кунтайшаның улы һәм Галдан Цэрэндың туғаны тип танығандар. Уның Галдан Цэрэн тарафынан һуҡыр ителгән ҡустыһы Барға ла Ҡараһаҡал янына килгән һәм ағаһының үлеменән һуң Ҡараһаҡалға ҡараған ҡәбиләләр араһында ғүмер иткән. Ҡаҙаҡ һәм Алтай (Теләүет) төрктәре риүәйәттәренә ҡарағанда, Шуна туғаны Галдан Цэрэндың интригалары һөҙөмтәһендә атаһы Кунтайша тарафынан эҙәрләнеп, ҡарағалпаҡтар һәм ҡаҙаҡтар араһына ҡасҡан, һуңынан көнбайыш ҡалмаҡтарҙың ханы – үҙенә еҙнә тейеш мәшһүр Аюка янына килгән. Ҡараһаҡалды үҙ ҡанаты аҫтына алған Найман Ҡабаҡбай батыр аҙаҡ уның яҡындары араһында була. Һоҡланғыс ҡаһарман, халыҡ бик яратҡан был принцҡа ҡаршы Аюка янында ла интригалар башлана, һәм ул унан да ҡасырға мәжбүр була. Алтай риүәйәттәренән күренеүенсә, ул Мәскәүгә лә ҡасып барған. Ҡаҙаҡ риүәйәтенә ҡарағанда, Аюка уны үлтерергә булғас, Ҡайбаҡты батыр менән Кубанға, ә унан Төркиәгә киткән, унда ҡалмаҡ телендә һөйләшеүен ташлаған. Һуңынан ул Мәскәүҙә лә булған, унан Башҡортостанға килеп, 12 йыл Нуғай юлы башҡорттарының Юрматы һәм Ҡаратабын улустарында йәшәгән. Башҡорттар араһынан әсир ителгән Йыһанғол улы Ҡараһаҡалдың Нуғай юлы башҡорто булыуын, ләкин үҙен «кубанлы Солтан Гәрәй», йәғни Кубандағы Гәрәй солтандарының береһе итеп танытыуын раҫлаған. 1745 йылда рустар тарафынан Барак ханға ебәрелгән Төкән исемле бер башҡорт та унда Ҡараһаҡалды күреүе, уның ҡалмаҡ телен белеүе, йөҙө лә ҡалмаҡ ҡиәфәтле булыуы, таҙа башҡортса һөйләшеүе, ә уны күреү өсөн Жунгариянан Баҡ-Ҡашҡа исемле бер бей менән принц Барғаның да килеүе, фәҡәт һуҡыр Барға Ҡараһаҡалдың шәхсиәтен белеү өсөн Төкәндән һорашыуы, ә Төкән иһә «кәрҙәшенде һин үҙең яҡшыраҡ белергә тейешһең» тип, тура яуаптан ситләшеп һөйләшеүе хаҡында 1745 йылдың 26 июнендә рустарҙың Себерҙәге вәлийенә ебәргән рапортында хәбәр иткән. 1746 йылда Жунгар ҡалмаҡтары Рәсәй хөкүмәтенә: «Шуна һеҙҙең мәмләкәтегеҙҙә

булһа, беҙгә ебәрегеҙ», – тип мөрәжәғәт итә. Шуна тигәндәре ҡаҙаҡса – Ҡараһаҡал. Һәр хәлдә, был зат Башҡортостандың Нуғай юлында 12 йыл йәшәгән, халыҡ тарафынан Кубандан килгән Гәрәй Солтан тип танылған[297] һәм Ҡаҙағстанда ла, Башҡортостанда ла Кубань солтандары нәҫеленән тип иҫәпләнгән. Тик ҡаҙаҡтар уны ҡалмаҡ хандары нәҫеленән, ә башҡорттар иһә Кубань солтандары нәҫеленән тип белгән. Башҡорттар араһында киң таралған «Солтангәрәй» исеменең ошо Ҡараһаҡалға бәйле булыуы билдәле, шулай уҡ был быуатта унда Әнүәр исеме лә таралды*. Ҡараһаҡалдың бөтә сәфәрҙәрендә һәм Ҡаҙағстанда йәшәгән сағында янында булған Йәғәфәр Юлдаш улының Башҡортостанға әйләнеп ҡайтҡандан һуң биргән аңлатмалары рус архивтарында һаҡланып, һуңғы заманда нәшер ителде. Шуларҙан күренеүенсә, Ҡараһаҡал Солтангәрәй, йәиһә Юрматы башҡорттарынан Миңлеғол, йәиһә ҡалмаҡса Шуна исемдәрен алһа ла, былар барыһы ла йәшеренеү өсөн файҙаланылған ялған исемдәр. Ҡараһаҡал Байбулат – Арал ҡарағалпаҡтары солтаны Ҡәйеп һәм Шәйбәк хандарҙың атаһының ҡустыһы ул. Быны бөтә ҡаҙаҡ солтандары ла белгән, тик рустар менән мөнәсәбәттәренә зыян килтермәү өсөн уларҙан йәшергән. Байбулат һәм ҡәрҙәше Ишем – бер саҡ Хиуала хөкөм һөргән Хәсән хандың улдары, Хәсән хан иһә Хиуанан ҡалмаҡ ханы (Аюка) янына килгән һәм улдары менән бергә шунда ҡалған. Һуңынан ҡарағалпаҡтар Ишемде үҙҙәренә хан итеү өсөн атаһынан һорап алған, ә Байбулат ҡалмаҡтар араһында ҡалырға булған. Ниһайәт, ул 1738 йылда Башҡортостанға килгән һәм ун ике йыл Нуғай юлында йәшәгәндән һуң бындағы күтәрелеш менән етәкселек иткән[298]. Ҡәрҙәше Ишемдең улы Шәйбәк хан һәм уның Байбулат менән бергә ҡалмаҡтарҙа йәшәгән әсәһе Ғәйшә «Байбулатыбыҙ тере» тип, ҡорбан салып байрам иткән. Был аңлатмаларҙан күренеүенсә, Ҡараһаҡалдың Байбулат солтан булыуына һис шөбһә юҡ. Уның ҡарағалпаҡ солтаны икәнлеген башҡорт күренекләре, әлбиттә, белгән, ләкин Ҡырым хандарының халыҡ араһында абруйлыраҡ һәм Төркиә менән бәйле булғанлыҡтан Байбулат солтанды ла Кубань Гәрәйҙәренең береһе итеп танытыуҙы өҫтөнөрәк күреүе ихтимал. Ҡараһаҡал, һис шикһеҙ, Күсем нәҫеленән. Был тәңгәлдә Йәғәфәр Юлдаш улының мәғлүмәттәре Бабажан Манғыт тарихындағы Ургенч хөкөмдары Хәсән хан менән уның улдары Байбулат һәм Ишем солтандар хаҡындағы мәғлүмәттәргә тап килә. Мәмләкәтебеҙҙә ғүмер иткәндә, шәхси ҡулдарҙа һаҡланған «Солтангәрәй» тип танылған Байбулат (йәиһә Бейбулат) солтан тураһындағы яҙыуҙарҙы күреп, уның тормошон өйрәнгәйнем. Был ҡағыҙҙарҙың һис береһе хәҙер ҡулымда юҡ. Хәтеремдә ҡалғандары шул: Байбулат бик ҡыйыу, ләкин һаҡ, әҙерлекле, һалҡын ҡанлы, алдан күрә белеүсе бер шәхес була. Кубандағы кеүек үк, Башҡортостанда ла, Ҡаҙағстанда ла милләтте яҡлау вазифаһын 12 йыл буйы фиҙаҡәр дауам итә. Истанбул, Ҡырым, Кубань, Әстрхан, Жим, Сыбаркүл, Һырдарья буйы, Жунгария һәм Алтай араларында талап ителгәндә ҡиәфәтен дә, исемдәрен дә алмаштырып көрәшә, көнсығыш төрктәрҙең хоҡуғын һәм хөрриәтен яҡлаусы, милли ихтыярын кәүҙәләндереүсе шәхес була. Найман әширәтенән ике бей ҡыҙына өйләнә, ләкин үҙ исемен йөрөткән бер бала ла ҡалдырмай.

Ҡараһаҡал, ғәскәрен Яйыҡтың көньяғындағы Жим һыуы буйында ҡалдырып, үҙе ил эсендә йәшерен эшмәкәрлек алып барған, йәғни рустарға ҡаршы партизан һуғышын киң йәйелдергән заманда, Арал күле тирәһендә йәшәгән нәҫел-ырыуы уның ҡайһы ерҙә булыуын белмәй. Байбулат Рәсәй баҫып алған ерҙәрҙән китеп, наймандар араһына һау-сәләмәт килгәндән һуң, Һырдарья тамағында йәшәгән Шәйбәк (бине Ишем бине Кучук) урҙаһына һөйөнөс хәбәрҙәре килә. Унда ошо шатлыҡты ҡорбан салып байрам итеүҙәре тураһында Йәғәфәр Юлдаш улының хәбәренән беләбеҙ. Был тәңгәлдә иң мөһиме – ун йыл әүәл Рәсәйҙең юғары хакимиәтен ҡабул иткән ҡарағалпаҡ ханы һәм солтандары араһында рустан ҡурҡыу тойғоһо таралыу хаҡындағы мәғлүмәттәр. Беҙҙең замандағы большевиктар режимындағы кеүек үк, ул саҡта ла, «Байбулатҡа атап ҡорбан салыуыбыҙҙы берәйһе белеп

* Төркөстан азатлығы өсөн шәһит булған Әнүәр Паша хөрмәтенә (*Ә. Ю.*)

ҡалмаһа ярар ине», тип хәүефләнәләр. Кесе Йөҙ ҡаҙаҡтарында Рәсәйгә итәғәт иткән Әбелхәйер мәмләкәтендә лә хәл шулай уҡ була. Ул саҡта хөрриәт тик Урта Йөҙҙә, наймандарҙа, ҡыпсаҡ һәм арғындар өлкәһендә, ниһайәт, көнсығыштағы Абылай хан мәмләкәтендә генә булды. Шуға күрә Ҡаракиҫек рәйесе Ҡазбәк менән Барак солтан руска баш эймәүҙәре арҡаһында «батыр», йәғни ҡаһарман тип танылған. Ҡараһаҡал уңышҡа өлгәшкәндә һауаланмаҫ, уңышһыҙлыҡҡа осрағанда күңел төшөнкөлөгөнә бирелмәҫ, ысын мәғәнәһендәге етәксе булған. Күпселеге тик уҡ-һаҙаҡ менән ҡоралланған баш күтәреүселәр Ҡараһаҡал етәкселегендә рус ғәскәренә ҡаршы уңышлы ҡаршы тора алған[299]. Ҡараһаҡал Ҡаҙағстанға киткәндән һуң да, баш күтәреүселәр рус нығытмаларына һәм айырым гарнизондарға һөжүм итә, рустар уларҙы әҙәрлекләй һәм һуғыш тағы ике йыл дауам итә. Ҡараһаҡалдың ҡаһарманлығы Алтай төрктәрендә риүәйәт һәм дастан рәүешле һөйләнеп иҫкә алына. Бола рустар тарафынан баҫтырылмаҫ элек үк уның Ҡаҙағстанға сигенеү сәбәбе шундалыр: әгәр ул был күтәрелеш башында ҡалһа, башҡорттарға ҡарата рус золомо артасаҡ ине. Ҡараһаҡал хаҡлы була. Рустар уның Ҡаҙағстанға сигенеүен белә тороп, 1740 йылдың яҙында «язалау өлгөһө» күрһәтә башлайҙар. Кенәз Урусов был күтәрелеште баҫтырыу өсөн Ырымбурҙа һәм Минзәләлә ике хәрби хөкөм урыны булдырҙы. Унда боласы тип һәр тарафтан тотоп килтерелгән мәнәрләгән башҡорттан яуап алғанда уларҙы быға саҡлы күрелмәгән ғазаптарға дусар итәләр, утҡа яғып, ҡаҙыҡҡа ултыртып, ҡабырға һөйәктәрен һындырып, киҫеп, аҫып язалайҙар. Был аяуһыҙлыҡ Ҡараһаҡал күтәрелеше баҫтырылып бөтмәҫ элек үк башлана. Ҡараһаҡалдың көрәште туҡтатырға теләүенең сәбәбе лә ошоға бәйле. Язалауҙар июнь айында булды. Бынан һуң Урусов менән генерал Соймонов үҙ ихтыярҙары менән итәғәт иткән баш күтәреүселәрҙең батша исеменән ғәфү ителәсәге хаҡында иғлан итте. Рус хәрби хеҙмәткәрҙәренә баш эймәй, ҡоралды килеш ҡулға алынғандар араһында язаны батырҙарса ҡаршылағандар ҙа күп булды. Ыҙалауҙарҙы улар ҙур сыҙамлыҡ менән кисерҙе. Рустар башҡорттарҙы урман юлындағы

ағастарға аҫты. Шулай уҡ зиндандарҙа асығып үҙ үҙҙәрен үлтергәндәр, баштарын стенаға һуғып үлгәндәр һәм, Килмәк Абыҙ күтәрелешендәге кеүек үк, рус ғәскәре яҡынлашыу менән аҫылынып үлгәндәр ҙә күп була[300].

Баш күтәреүселәрҙең 5 меңләбе Ырымбур (Орск) нығытмаһына һөжүм иткән. Ләкин Урусов уларҙы кире ҡаға һәм 25 августа был нығытманан 6 саҡрым алыҫлыҡтағы тауҙа Ҡараһаҡал күтәрелешендә ҡатнашҡандарҙы язалай, күп ғазаптарға дусар итә. Ҡараһаҡалдың көрәштәштәре типтәр Ҡантүрәне, башҡорт етәкселәренән Юныс Исмәғил улын, Йыһанғол Үсәкәй улын, Ҡарабашты, Яҡуп Ҡарамышевты (йәғни Ҡарамыш улын) бейек дар ағасына ҡаҙаҡлап, тимер ырғаҡҡа элеп ҡуйҙылар. (Шуларҙан Ҡарамыш улдары – минең тыуған ауылым Көҙәндән 7 саҡрым алыҫлыҡтағы Маҡар ауылында йәшәүсе бейҙәр нәҫеленән. Ейәндәре башҡорт ғәскәрендә юғары дәрәжә ҡаҙанып, ҙур вазифа үтәне[301].) Ҡараһаҡал яһауылдарынан* 7 кешене ҡабырғаларынан тимер ырғаҡҡа элеп ҡуйҙылар. Башҡорт иленең күренеклеләренән 85 кешене муйынынан аҫтылар, 21 кешенең башын киҫеп, оҙон һайғауҙарға кейҙерҙеләр. Алан Йыһанғол рустар ҡулына әсир төшөп, үҙ-үҙен юҡ итте. Уның мәйетен язаланылар, башын киҫеп, һайғауға элделәр. Сентябрь айында Пальчиков исемле бер полковник вәхшилек өлгөһөн яңынан ҡабатланы, язаланғандарҙың бала-сағаһын, ҡатындарын рустарға таратты. Меңәрләгән кешенең ҡолаҡ, танауҙарын киҫеп, Рәсәйгә әсирлеккә, ҡоллоҡҡа ебәрҙе. Бер ни тиклемен ҡолаҡһыҙ, танауһыҙ көйө үҙ ауылдарында ҡалдырҙы. 1707 йылдағы күтәрелеш менән етәкселек иткән ҡарт Алдар тархан Исәкәй улын да, был һуңғы һуғышта ҡатнашмаһа ла, Минзәләлә язаланылар.

1737–1740 йылдар араһындағы күтәрелештә Рәсәйҙең юғалтыуҙары ла ҙур булды. Башҡорттарҙың юғалтыуҙары иһә, был төрк ҡәүеменең ул саҡта сағыштырмаса аҙ һанлы булыуын иҫәпкә алғанда, иҫ киткес ине. 18 134 кеше

---

* Я һ а у ы л – тәртип һаҡлаусы ғәскәри етәкселәр (казак ғәскәрҙәрендә е с а у л – офицер дәрәжәһе). (*Ә. Ю.*)

үлтерелде, 3 236 кеше әсир ителеп, Балтик диңгеҙе ярына һөргөнгә оҙатылды, 5 983 кеше рус помещиктарына ҡоллоҡҡа һатылды. Ҡолаҡ, танауҙарын киҫеп ғазаплағандарҙың иҫәбе лә бик күп. Рычков мәғлүмәттәренә ҡарағанда, дөйөм юғалтыу 28 190 кеше тәшкил иткән[302].

Петр ярандары Ҡырымды Рәсәй мосолмандары араһында русҡа ҡаршы бойондороҡһоҙлоҡ өсөн көрәш үҙәге тип иҫәпләнгәнлектән, хандарын Рәсәйгә ҡушылырға мәжбүр итмәксе булдылар. Шуға күрә 1735 йылдағы Килмәк Абыҙ күтәрелеше осоронда улар беренсе сиратта Аҙаҡ нығытмаһын баҫып алыуҙы, Аҙаҡ менән Әстрхан араһындағы мосолман сауҙагәрҙәрҙең һәм хажиҙарҙың туҡталыш урыны иҫәпләнеп, мосолман татарҙар һәм нуғайҙар йәшәгән ауыл һәм йорттарҙы бөтөрөп, Дон буйын тотош руслаштырырға ҡарар итте. Сөнки был Аҙаҡ ҡалаһы һәм Дон буйындағы башҡа бәғзе ауылдар Ағиҙел һәм Урал тарафында баш күтәреүселәрҙең Ҡырым һәм Төркиә менән бәйләнеш үҙәге вазифаһын үтәй ине. Татищевтың 1738 йылда Петербургка яҙған рапортында: «Дон казактары араһында ерләшкән һәм сауҙа менән шөғөлләнгән татарҙарҙы тикшереп тороу ҡыйын. Башҡорт һәм ҡырғыҙҙар янына төрөк һәм Ҡырым илселәре ошо юлдан йөрөй»[303], – тип яҙа. Һөҙөмтәлә Рәсәй хөкүмәте 1738–1746 йылдарҙа Дон буйын тамам рус өлкәһенә әүерелдерҙе.

§ 33. БАТЫРШАҺ КҮТӘРЕЛЕШЕ

Петрҙың ҡыҙы Елизавета (1741–1762) заманында 1754 йылда Башҡортостанда яңы күтәрелеш башланды, һәм ул да фажиғәле рәүештә баҫтырылды. Ҡараһаҡал болаһын шул тиклем мәрхәмәтһеҙ баҫтырыу башҡорттарҙы тынысландыра алманы. Шул аралағы 14 йыл эсендә рус золомо тағы ла көсәйҙе. Кириллов һәм Румянцевтың юғарыла иҫкә алынған һүҙҙәренән күренгән маҡсат башҡорттарҙы бөтөнләй сәйәси әһәмиәтһеҙ дәрәжәгә төшөргәнсе иҙеү-ҡырыу ине. Улус башлығын боронғо танылған бейҙәр нәҫе-

ленән һайлау йолаһын юҡҡа сығарып, рустарға тоғролоҡ күрһәтеүсе, йәиһә һис ниндәй эшмәкәрлеккә булдыҡһыҙ әҙәмдәр араһынан һайлап, рустар тарафынан тәғәйен итеү тәртибе әҙмә-әҙлекле ҡулланыла башланы. Өҫтәүенә, Кириллов рапортындағы «башҡорттарҙы тынысландырыу өсөн мәмләкәттәрендә һәр ерҙә ҡала, нығытмалар ҡороп, ғәскәр урынлаштырырға кәрәк», – тигән һүҙҙәре лә тормошҡа аша башланы. Был төрлө ерҙә завод төҙөү менән бер рәттән башҡарылды һәм, шулай итеп, Нуғай юлында Усол йылғаһында Богоявленский баҡыр заводы (1751–1752), Асҡын йылғаһында Архангельск баҡыр заводы (1752–1753), Ыҡ буйында Покровск баҡыр заводы (1754), Әүжән йылғаһында Әүжән-Петровск тимер заводы (1754), Кана йылғаһында (Кананикольск) баҡыр заводы (1751), Ырғыҙлы йылғаһында Вознесенск баҡыр заводы (1754), Себер юлы башҡорттары ерендә Касли йылғаһы буйында Каслинск баҡыр заводы (1752), Сатҡы һәм Ҡуваш йылғалары буйында Златоуст тимер заводы (1751), Ҡазан юлы башҡорттары араһында Киҙәш йылғаһы буйында Верхне-Троицк баҡыр заводы (1752), Шаран йылғаһында Архангельск баҡыр заводы (1752), Байраш йылғаһында Иштирәк баҡыр заводы (1751 йылда) ҡоролоп, береһендә лә башҡорттарҙы ерләштермәй, меңдәрсә рус крәҫтиәндәрен һәм эшселәрен килтереп урынлаштырҙылар[304]. Был заводтар башҡорт мөхтәриәтен тамам юҡ итеү юлындағы иң төп сара булды. Икенсе тарафтан, башҡорт менән сағыштырғанда һүлпән булған Ҡазан төрктәре араһында XVI быуаттан бирле үткәрелгән христианлаштырыу эшмәкәрлеге киңерәк йәйелдерелде һәм быны башҡорт илендә лә тормошҡа ашырыу ниәте тыуҙы. 1750 йылда боронғо Ҡазан ханлығы ерендә рәсми рәүештә христианлыҡҡа күсерелеп, христиан исеме бирелгән һәм христиан сифатында иҫәпкә алынған сыуаш һәм татарҙар һаны 269 213 кешегә етте. 1741 йыл эсендә генә 9 159 кеше суҡындырылды. Шуларҙың 3 670 кешеһе мосолман татар ине. 1742 йылда Ҡазан вилайәтендәге 536 мәсеттең 418-ен емерҙеләр[305]. Көсләп суҡындырылған татарҙарҙың бер өлөшө мосолман булып ҡалыу теләге менән